

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

НАМАНГАН МУХАНДИСЛИК-ТЕХНОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ

“ИЖТИМИЙ ФАНЛАР” КАФЕДРАСИ

«ФАЛСАФА» фанидан

РЕФЕРАТ

Мавзу: Билиш фалсафаси.

Топширди:

Исмоилов Д

Қабул қилди:

Мирзахмедов А

Наманган-2015

Режа:

- 1. Билиш инъикос этишнинг олий шакли сифатида. Билишнинг объекти ва субъекти.**
- 2. Сенсуализм ва рационализм. Агностицизм.**
- 3. Билим - билишнинг мақсади ва асосий натижаси.**
- 4. Билиш ва ҳақиқат. Амалиёт – ҳақиқат мезони.**

Инсоннинг ўзини қуршаган дунёга бўлган муносабатларидан бири билишдир. Инсон ўз ҳаёти давомида фақат ташқи дунёни, яъни табиат ва жамиятнигина билиб қолмасдан, балки ўзини, ўзининг руҳий-маънавий дунёсини ҳам билиб боради.

Инсоннинг дунёни билишини фалсафа ҳам, бошқа ҳамма аниқ фанлар ҳам ўрганади. Бунда аниқ фанлар дунёнинг турли аниқ томонларини, уларнинг қонуниятларини ва хусусиятларини ўрганади ва очиб беради.

Фалсафа эса, аниқ фанлардан фарқли равишда, инсон билишининг табиати ва моҳиятини нима ташкил қилади? Унинг энг муҳим қонуниятлари ва хусусиятлари нималардан иборат? деган саволларга жавоб қидириб ва жавоб бериб келди. Шу сабабли, фалсафада инсон билишининг фалсафий муаммолари билан шугулланмаган бирорта ҳам фалсафий оқим, бирорта ҳам файласуф йўқ. Аксинча, ҳамма фалсафий оқимлар ва фалсафий йўналишлар бу соҳага оид ўз қарашларининг маълум тизимини ишлаб чиққанлар. Натижада, фалсафада инсон билишининг табиати ва моҳияти ҳақида турли хил таълимотлар, турли хил қарашлар ва назариялар келиб чиқди. Биз уларнинг баъзилари билан танишиб чиқамиз.

Бир гуруҳ файласуфлар инсондан, унинг онгидан ташқари дунё мавжуд эмас, дунё фақат бизнинг онгимизда, бизнинг сезги ва идрокларимиз йиғиндиси (комплекс ва комбинациялари) дан иборат холос. Бинобарин, биз ўз сезги ва идрокларимизнигина била оламиз, дейишади.

Бошқа бир гуруҳ файласуфлар эса инсоннинг дунёни ва ўзини билишига шубҳа билан қарайдилар, инсон дунёни тўлиқ била олмайди, дейишиб, инсон билишини чеклайди ёки дунёни билишни бутунлай инкор қиладилар. Улардан скептицизм¹ таълимоти вакиллари инсон билишининг нисбийлиги, унинг турли шароитлар ва вазиятлар билан боғлиқ эканлигини айтишиб ҳамма эътироф қилувчи, исбот талаб қилмайдиган инсон билимларининг бўлиши мумкинлигига шубҳаланадилар. Фалсафий таълимотлардан бири бўлган агностицизм² вакиллари эса инсон дунёни била олмайди билишга қодир эмас, деган ғояни илгари суради. Масалан, инглиз агностик файласуфи Д.Юм таълимотига кўра, билиш объекти, бизнинг билишларимизнинг манбаи объектив борлиқ эмас, балки субъектив сезги ва идрокларимиздир, биз ўз сезги ва идрокларимиз чегарасидан ташқарида нима борлигини била олмаймиз, дейилади.

Немис файласуфи И. Кант эса инсондан ва унинг онгидан ташқарида объектив борлиқнинг мавжудлигини эътироф қилган ҳолда, ундаги предмет ва ҳодисаларни «нарсалар биз учун» ва «нарсалар ўзида» га бўлади. Унинг қарашича, «нарсалар биз учун» ни инсон била олади, «нарсалар ўзида»ни эса инсон била олмайди. Кантнинг «нарсалар биз учун» бу инсонни қуршаб тўрган предметлар ва ҳодисалар, шу жумладан, табиат ҳам. «Нарсалар

¹ Скептицизм - юнонча: скептома - ўзбекча: шубҳаланаман дегани

² агностицизм - юнонча: «а» ва «гносис» - ўзбекча: билишни инкор қиламан.

ўзида» эса булар: эркинлик, ўлмаслик, ғайритабиий кучлар, худо ва шу кабилардир. Уларни инсон ҳеч қачон тўлиқ била олмайди. Кант ўз билиш назариясида этикодга ўрин қолдириш, уни мустаҳкамлаш учун ақлни танқид қилади ва чеклайди. У инсон ақлини назарий ва амалий ақлларга бўлади: амалий ақл, унингча, чекланган. Унинг қарашича, инсон тажриба ва амалиёт билан ҳар қандай билимга ҳам эга бўлавермайди. Инсон билишида инсоннинг тажрибасига боғлиқ бўлмаган априор (лотинча *a priori* сўздан олинган бўлиб ўзбекчага: тажрибадан олдин, азалдан дегани) билимлар бўлади. Бу априор билимлар туғма билимлардир. Инсон ақли бу билимларга тажрибагача эга бўлган бўлади.

Кантнинг фикрича, фалсафий билимлар айна шундай априор билимлардан иборат. Кант илмий билимнинг ишончилиги ва ҳақиқатлилиги унинг энг умумийлилиги ва зарурийлиги билан белгиланади, дейди. Хуллас Кант ўз фалсафасида билиш назариясини биринчи бўлиб фалсафий муаммо сифатида атрофлича, ҳар томонлама қараб чиққан файласуфдир.

Умуман, инсоннинг борлиқни билиши масаласида изчил агностицизм, скептицизм билан бирикиб кетиб, **нигилизмга** олиб келади.

Ўзини билиши, ҳақиқатга эришиши мумкин, дейишади. Улар инсон билишининг роли ақида ҳам ҳикматли

Улугбек портрети

фикрлар айтишган.

Ўрта аср араб файласуфларининг илғор вакиллари хусусан Марказий Осиё мутафаккирлари: Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улугбек, А. Навоийлар инсоннинг дунёни ва ўзини билиш масаласи ҳақида тўхталиб, инсон табиат ва жамиятни ҳамда ўзини билишга қодир, инсон билиши сезги ва идроклардан бошланиб, тафаккурга томон ривожланиб боради, Инсон ақли - фаол, у инсон билишининг асосий қуролидир, дейишади. Улар инсон билиши маълум нарсалардан номаълум нарсалар томон ривожланиб боради дейишади³.

Тасаввуф фалсафаси вакиллари эса ўз қарашларида инсоннинг ҳиссий билиши ташқи билишни ташкил қилишни, ақлий билиш эса ички билишни ташкил қилишни айтишиб, уларнинг ўзаро боғлиқлигини ҳам уқтирганлар. Шу билан бирга, улар инсон дунёни ва ўзини билиши учун камолотга эришмоғи лозим, Лекин бу камолотга эришиш куруқ интилиш билан эмас, балки ўқиб ўрганиш, билимларни ва ҳунарларни эгаллаш жамиятда бошқа кишилар билан ўзаро мулоқотда ва муносабатда бўлиш орқали юзага келади, дейишади.

XVII - XVIII аср Европа файласуфлари ҳам инсоннинг дунёни ва ўзини билиш ҳақидаги қимматли фикрларни билдиришади. Масалан, инглиз файласуфи Ф.Бэкон, инсон билиши сезгилардан бошланади, билишнинг манбаи тажрибадир, сезгилар орқали олинган далилларни инсон тафаккур ёрдамида қайта ишлаб чиқади, дейди. У инсон билиш жараёни фан ва амалиёт билан боғлиқ эканлигини уларга хизмат қилиши лозимлигини айтади. Француз файласуфи Декарт эса инсоннинг дунёни ва ўзини билиши масаласи ҳақида

³ Масалан, Абу Наср Форобий ақлий билишни ҳар томонлама асослаб, инсон тафаккури билиш қобилиятининг чексизлигини, унинг борлиқни билишдаги ролини, ақл ҳақиқат мезони эканлигини, у илм - фан, маърифат орқали ривожланиб боришини таъкидлайди.

тўхталиб, бирдан бир тўғри билиш тафаккурдир, дейди. Инсон билишнинг ҳақиқатлилиги тажриба билан эмас, балки ақл билан аниқланади, деб билишда сезги аъзоларининг фаолиятига ишонмайди.

Француз маърифатпарварлари: Дидро, Гольбах, Гельвеций, Вольтер ва Ламетрилар эса инсоннинг билиш масаласида фикр юритишиб, сезгилар тафаккурнинг асоси эканлигини, улар инсон билишининг куйи бошланғич босқичи, тафаккур эса энг юқори, мураккаб босқичи эканлигини айтишади.

Немис классик фалсафасининг буюк вакили Гегель эса инсон билишини мутлак руҳнинг инсон қиёфасида ўз-ўзини англашидир, дейди.

Немис классик фалсафасининг сўнгги вакили Л.Фейербах эса инсоннинг дунёни билишини эътироф этиб; дунё инсондан ва унинг онгидан ташқарида мавжуд, инсон билиши табиатнинг унинг сезгилари ва тафаккуридаги тўғри инъикоси эканлигини айтади. Инсонда, дейди у, дунёни билиш учун қанча сезги аъзоси керак бўлса, шунча сезги аъзолари бор. Унингча, сезгилар билиш жараёнининг бошланғич босқичи бўлиб, улар инсонни ташқи дунё билан боғлайди. Фейербах фикрича, сезгилар инсонни табиат билан таништиради, лекин уни (табиатни!) тушунтирмайди. Инсон билишининг юқори босқичи тафаккурдир. Тафаккурнинг асосий вазифаси эса сезгиларда йиғилган маълумотларни тўплаш, солиштириш, таҳлил қилиш, изоҳлаш, умумлаштириш, шулар асосида уларнинг ички мазмунини очиш ва улардан хулосалар чиқаришдир. Тафаккур ташқи дунёни бевосита, чуқурроқ акс эттиради.

Булардан ташқари, XVII- асрларда, дастлаб шарқ фалсафасида сўнгра Европада юзага келган инсон билишининг ақлий билишдан фарқ қилувчи бевосита пайкаш, бевосита билиш шакли - «билишнинг учинчи хили» (спиноза) ҳақидаги қарашлар пайдо бўлади. Бу билиш шакли интуитив⁴ билиш, деб аталади.

Хуллас, асримизнинг ўрталаригача бўлган файласуфлар инсоннинг дунёни ва ўзини билишини турлича тушуниб ва тушунтириб келдилар. Уларнинг деярли кўпчилиги «инсон билиши нима?» деган саволга аниқ жавоб бера олмай, инсон билиш жараёнини бир томонлама тушунтирдилар. Хусусан, метафизик материалистлар билишни дунёдаги предмет ва ҳодисаларнинг инсон миёсидаги оддий инъикоси, дейишиб, билиш жараёнига хос ҳиссий ва ақлий босқичларни бир-биридан алоҳида бўлган билиш шакллари сифатида қарайдилар. Улар бунда билишнинг юзага келишида амалиётнинг ролини, билиш жараёнини амалга оширувчи билиш субъектининг фаоллигини, билиш жараёнининг диалектикасини тушуниб етмаган эдилар.

БИЛИШ – ИНСОННИ ТАБИАТ, ЖАМИЯТ ВА ЎЗИ ТЎҒРИСИДА БИЛИМЛАР ҲОСИЛ ҚИЛИШГА ҚАРАТИЛГАН АҚЛИЙ МАЪНАВИЙ ФАОЛИЯТ ТУРИДИР.

Билишнинг диалектик-материалистик назариясига кўра, инсоннинг дунёни ва ўзини билиш имконияти ва даражаси, аввало, ижтимоий шароитга, ишлаб чиқарувчи кучлар ва уларнинг эҳтиёжларига, ишлаб чиқариш муносабатларининг характерида боғлиқдир. Турли ижтимоий - иқтисодий даврлардаги кишиларнинг билиш даражаси фан тараққиёти, техника ривожининг даражаси ва кўлами, жамият ишлаб чиқариш усули қўйган вазифалари билан белгиланади. Инсон дунё ва ўзини билиши билан чекланмайди, балки бу билиш натижасида ҳосил қилган билимлари орқали у табиат ва жамиятни, даставвал, ўзини, ўз онгини, ўз маънавий дунёсини ўзгартиради.

Билишнинг фалсафий назариясига кўра, инсон билиши моддий ва маънавий борлиқнинг унинг миёсидаги муайян мақсадга қаратилган фаол инъикосидир. Инсон билишининг манбаи эса айнан шу моддий ва маънавий борлиқ, уларни ташкил қилган предметлар, ҳодисалар ва жараёнлардир. Бу предметлар, ҳодисалар ва жараёнлар инсонга таъсир қилиб, унинг миёсида инъикос этади. Улар моддий ва маънавий борлиқнинг инсон миёсидаги субъектив образлари, рамзлари ва белгиларидир. Инсон билиши, аввало, моддий ва маънавий борлиқнинг хусусиятларига ва шу билан бирга, уларни фаол инъикос эттирувчи инсон миё механизмининг ривожланган даражасига боғлиқдир. Инсон ўз миёсида фақат табиий ва ижтимоий оламни, уларнинг қонуниятларинигина акс эттириб қолмасдан, балки ўзининг маънавий-руҳий ва инсоний борлигини ҳам инъикос эттиради.

Инсон билиши, ўз моҳиятига кўра ижтимоий бўлиб, у инсон ижтимоий амалий фаолиятининг бир шакли сифатида табиат, жамият ва инсон тафаккури тараққиётининг қонунларини инсон томонидан ўзлаштиришнинг реал жараёни тарзида, инсон билиши субъект ва объектнинг ўзаро муносабатида вужудга келади. Бундаги билиш субъектининг билиш объекти билан ўзаро муносабати инсон билишининг моҳиятини ташкил қилади.

⁴ Интуиция (лот.:intueri- сўздан олинган бўлиб, ўзб.:бевосита билиш, бевосита пайкаш, дегани) - мантиқий муҳокама қилмасдан, тўсатдан ғайри ақлий билишни ифодаловчи тушунча.

Хўш, инсон билишининг субъекти ва объекти нима? Уларнинг ўзаро муносабатлари қандай?

Умумий маънода айтганда, инсон-билишнинг субъекти (соҳиби)ни; инсонни қуршаб турган борлиқ эса билишнинг объектини ташкил этади. Лекин биз биламизки, абстракт инсон ҳам, абстракт борлиқ ҳам йўқ ва бўлмайди. Шу сабабли билишнинг субъектини борлиқдаги предмет ва ҳодисалар билан бевосита ёки бавосита муайян табиий ва ижтимоий муносабатларда бўлувчи, жамиятнинг конкрет босқичига хос, ижтимоий моҳиятга эга бўлган аниқ бир киши ёки кишилар гуруҳи ташкил қилади. Билишнинг объектини эса билиш субъектининг билиш доирасига кирган, унинг билишига қаратилган, борлиқдаги конкрет предметлар, ҳодиса ва жараёнлар ташкил этади. Билишнинг субъекти ва объекти билан бир қаторда, билишнинг предмети ҳам мавжуд бўлиб, бу билиш объектининг субъект билан субъект билишига қаратилган, субъектнинг билиш фаолияти доирасига кирадиган томонлари, хусусиятлари ва муносабатларидир.

Билишнинг субъекти, объекти ва предмети ўзгармас, қотиб қолган эмас, балки билиш жараёнида улар доимо ўзгариб, эскилари ўрнини янгилари олиб боради. Шу билан бирга айни бир вақтдаги ва айни бир макондаги субъект ва объект бошқа бир вақт ва бошқа бир маконда субъект ва объект муносабатида бўлмаслиги мумкин. Инсоннинг билиш жараёнида субъект билиши зарур бўлган объектни билиб олгач, бу объект субъектнинг билиш даражасидан чиқарилади ва у билишнинг объекти бўлмай қолади.

Инсоннинг бир бутун билиши ана шу «субъект-предмет-объект» муносабатлари асосида юзага келувчи ижтимоий тарихий жараёндир. Инсон билишининг табиатини айни шу

«субъект-предмет-объект»

ўр тасидаги муносабатларни ўрганиш асосида тўғри тушуниш мумкин. Бунда доимо субъектнинг фаоллиги муҳим рол ўйнайди.

Билишда субъектнинг фаоллиги унинг муайян мақсадга қаратилган амалий-ижтимоий фаолиятида намоён бўлади. Инсон борлиқни фақат билиб олиш учунгина ўрганмайди, балки борлиқ ва унинг қонунларини билиб олиш асосида табиатга ва жамиятга фаол таъсир кўрсатади; уларни ўзлаштиради ва ўзгартиради – шу асосида унинг ўзи ҳам ўзгариб боради. Бу инсон билишнинг амалиёт билан чамбарчас боғлиқлигини кўрсатади. Аслида инсон билиши унинг амалий-ижтимоий фаолияти асосида вужудга келади. Инсон ўз амалий ва назарий-ижтимоий фаолияти жараёнида борлиқ ва унинг қонунларини билиб боради.

Амалиёт, инсоннинг табиатни, жамиятни ва ўзини билиши, уларни ўзлаштириши соҳасидаги фаол фаолияти сифатида билишнинг бошланғич нуктаси ва асоси бўлиб хизмат қилади. Инсон ўз ҳаётининг биринчи қадамлариданок бошлаб ўзига тирикчилик воситалари: озиқ-овқат, турар-жой топиш учун меҳнат қилишга мажбур бўлган. У ўзининг бу меҳнати жараёнида табиат кучларига дуч келиб, уларни аста-секин ўрганиб, билиб борган. Инсон ўз ҳаётини сақлаб қолиш учун ишлаб чиқаришни ташкил қилиб, уни янада ривожлантиришга ҳаракат қила борган. Бу ундан жуда кўп нарсаларни билишни талаб қилади. У меҳнат қуролларини яратиш, улар билан табиатга таъсир қилиш, ер майдонларини ўлчаш турар-жойлар қуриш, ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотларни ҳисоблаш ва шулар каби ишларни амалга ошира боради. Бу ишлар инсоннинг ўзига унинг билишига ҳам акс таъсир кўрсатиб, инсоннинг билиш қобилияти ривожланиб боради. Шу билан бир қаторда, ижтимоий амалиёт инсон билиши олдига турли вазифаларни қўйиб уларни ҳал қилишда инсонга ёрдам беради. Бундай ижтимоий амалиёт инсон билишнинг ҳаракатлантирувчи кучи сифатида намоён бўлади. Ижтимоий амалиёт инсоннинг табиат ва жамият ҳодисаларининг ҳамда ўзини билиш учун турли хил асбоб-ускуналар, ҳар хил қурилмалар, механизмлар, компьютерлар билан қуроллантириб, унинг борлиқни билишини янада чуқурлаштиради.

Ижтимоий амалиёт инсон билишнинг мақсади ҳамдир. Чунки инсон ўз билиши натижаларидан, ҳосил қилган билимларида доимо ўз амалий ижтимоий фаолиятларида ўз мақсадларини амалга ошириш учун фойдаланади. Шу асосда улар ўз олдларига қўйган мақсадларини амалга оширадilar.

Демак, ижтимоий амалиёт инсон билишнинг асоси, манбаи, ҳаракатлантирувчи кучи ва мақсади ҳамдир. Инсон билишнинг даражаси доимо жамият ишлаб чиқариши амалиётининг даражаси ва имкониятлари билан белгиланади. Жамият ишлаб чиқариш амалиётининг бу эҳтиёжлари доимо инсон билишнинг янада ривожланишида, унинг тараққий этишига олиб келади. Чунки бу эҳтиёжларга жавоб бериш натижасида янги-янги билимлар пайдо бўлади, бу билимларни маълум гуруҳларга ажратиб, уларни системалаштириб бориш туфайли ҳар турли фанлар вужудга келади.

Инсоният эга бўлган ҳамма билимлар кишиларнинг ижтимоий амалиётлари туфайли юзага келган, улар билишларининг маҳсулидир.

Энди инсон билишнинг турлари билан танишиб чиқайлик.

Инсон билишини шартли равишда бир неча турларга бўлиб ўрганиш мумкин. Дастлаб инсон билишини борлиқ қандай ҳолда инъикос этганлигига қараб, оддий ва илмий билишларга ажратиш мумкин.

Оддий билиш кишиларнинг одатдаги ўз кундалик ҳаётларида борлиқдаги предмет ва ҳодисаларни бевосита ўз сезги органлари ва оддий тафаккур қилишлари орқали билишдир. У кишиларнинг кундалик ҳаётий тажрибалари, малакалари ва амалий ишлари орқали ҳосил бўлиб, одатда «соғлом фикрлар»да ўз ифодасини топган бўлади. Оддий билиш ҳамма кишиларга хос билишдир.

Илмий билиш эса, оддий билишдан фарқланиб, у борлиқдаги предмет ва ҳодисаларнинг қонуниятларини, уларнинг моҳиятини билишдир. Илмий билиш, одатда илмий тадқиқотлар ва илмий изланишлар олиб бориш асосида амалга ошади. Шу сабабли илмий билиш узоқ давом этадиган, муайян усуллар ва йўллар билан амалга

ошириладиган мураккаб зиддиятли билишдир. Шу туфайли илмий билиш билан ҳамма кишилар эмас, балки бир гуруҳ ёки алоҳида кишилар: тадқиқотчилар, олимларгина шуғулланадилар (қуйида бу ҳақда алоҳида тўхталамиз).

Булардан ташқари, инсон билишида билишнинг қандай пайдо бўлиши жиҳатидан **ҳиссий билиш**, **мантиқий билиш**, **интуитив билиш**, ғойибона билиш каби кўринишлари ҳам фарқ қилинади.

Ҳиссий билиш, дейилганда, одатда, инсоннинг ҳис қилиши сезги аъзолари орқали предмет ва ҳодисаларни, уларнинг ташқи томонларини, ташқи белги ва хусусиятларини бевосита идрок қилиш тушунилади. Инсоннинг бу билиши, деярли ҳайвонларга ҳам хос бўлган билиш билан бир хил хусусиятларга эга бўлган билишдир (лекин улар туб фарқларга ҳам эга).

Мантиқий билиш эса инсоннинг предмет ва ҳодисаларни тафаккур орқали умумлаштириб, мавҳумлаштириб ва конкретлаштириб, уларни фикрда билишидир (қуйида улар ҳақида алоҳида тўхталамиз).

Интуитив билиш эса, одатда киши бирор нарса ёки ҳодиса ҳақида муайян тасаввурлар ва билимларга эга бўлган, унинг фикри маълум муаммо ёки масалани ечишга йўналтирилган, шу асосда ўз фикрини ривожлантираётган бир пайтда рўй беради. Интуитив билиш ҳам инсон билиш жараёнининг муҳим жиҳатини ташкил қилади ва унинг борлиқни билишида муҳим рол ўйнайди. Интуитив билиш, ҳиссий ва мантиқий билишлардан фарқ қилиб, у ўз табиатига кўра, ҳеч бир бевосита ҳиссий идроксиз ва мантиқий муҳокамасиз бирон бир янги тасаввур ёки янги фикрнинг бирданига, қутилмаганда туғилишидир.

Фанда узоқ давр интуитив билишнинг механизми маълум бўлмай келади. Шу сабабли интуитив билиш ҳақида ҳар хил қарашлар, ҳар хил ёндашишлар, турли туман таълимотлар пайдо бўлди. Баъзилар уни илоҳийлаштириб, интуитив билиш фақат буюк ва мумтоз кишиларгагина хос, деган фикрларни билдиришдилар.

Баъзилар эса, интуитив билишни одатда фақат ижодий жараёнга, яъни илмий кашфиётлар, илмий ихтироларга ва бадиий ижод жараёнига хос, деган қарашларни илгари суришдилар. Уларнинг нуқтаи назарича, интуитив билиш, бу ижодий жараёнда фикрнинг ривожланишида эски фикрдан янги фикрга ўтиш, яъни сакрашдан иборатдир. Бошқа бир гуруҳ тадқиқотчиларининг фикрича, интуитив билиш - бу бадиий ижод билан боғлиқ, янги ғоянинг туғилишидир, деган фикрларни билдиришади. Ҳақиқатдан ҳам, интуитив билиш инсоннинг ижодий фаолияти билан боғлиқ бўлиб, бунда тадқиқотчи ёки ижодкорнинг бутун фикри-зикри бирон нарса билан қаттиқ банд бўлган пайтда, унинг миёсига ҳеч қутилмаганда бирор янги фикр, янги ғоя билан тўсатдан келиб қолиши мумкин.

Кейинги даврда олиб борилган тадқиқотлар интуитив билишнинг пайдо бўлиши инсон миёсининг онгсиз ёки онг ости фаолияти билан боғлиқ эканлигини кўрсатмоқда. Интуитив билишнинг ўрганган тадқиқотчилар интуитив билиш факти ҳақиқатдан ҳам инсон билиш жараёнига хос эканлигини қайд қилишиб, уни ҳиссий ва мантиқий билишлар билан боғлиқлиги, шу сабабли интуитив билишнинг бевосита сезиш, бевосита ҳис қилиш, бевосита идрок қилиш, бевосита янги фикрга бирданига келиш каби шакллари мавжудлигини айтишмоқда. Аммо интуитив билиш кишининг олдинги тажриба, кўникма, малака ва эришган билимларига асосланган ҳолда юзага келишини, бусиз интуитив билишнинг бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлашмоқда.

Интуитив билиш, аслида инсон билиш жараёнининг бир жиҳати сифатида фақат ижодий жараёнга хос бўлмасдан, балки у инсоннинг оддий кундалик амалий билиш фаолиятига ҳам хосдир. Буни биз болалар учун айтиладиган топишмоқларга берилган жавобларда, оддий кундалик муаммо ва масалаларни ҳал қилишда, шахмат ўйинида, кроссворд ва шу кабиларни ечиш мисолларида яққол кўраимиз. Интуитив билиш инсон билишининг ҳамма бошқа шакллари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, билиш жараёнида уларни тўлдиради.

Инсон билишини турларга бўлишда интуитив билишдан фарқли равишда қадимдан **ғойибона билиш** ҳақида ҳам турли фикрлар мавжуд... ғойибона билиш инсон билишининг шундай турики, бунда киши узоқ масофадан туриб содир бўлган ёки содир бўладиган ҳодиса ва воқеани билиши, ҳис қилиши, бу ҳодиса ва воқеанинг қандай содир бўлиши унга аён бўлади. Кишилар бирон ишни қилмоқчи бўлса, бу ишнинг натижаси ҳақида олдиндан: «шундай бўлиши керак, бунга мен қатъий ишонаман», «оёғим тортмовди», «негадир кўнглим ғаш» деган фикр ва мулоҳазаларни айтишади.

Лекин шуни айтиш керакки, ғойибона билишнинг ҳозирча механизми фанга маълум эмас. Шу сабабли кўпинча ғойибона билишни кишилар илоҳийлаштириб, бундай билиш фақат азиз-авлиёларга, алоҳида ғайритабиий кишиларга хос деб қаралиб келинмоқда.

Инсон билишининг яна унинг ижтимоий ҳодисалар билан боғлиқлигига кўра, уни мифологик билиш, диний билиш, фалсафий билиш, бадий-эстетик билишларга ажратиш ҳам мумкин. Билишнинг бу турлари инсон билиш соҳаларининг турли томонларини ташкил қилади. Шулардан инсон билишининг бир тури бўлган фалсафий билиш эса фалсафанинг муҳим бир бўлимини ташкил қилиб, билишнинг умумий табиати ва моҳиятини, билишнинг субъектив ва объектив муносабатини, билишдан амалиётнинг роли каби масалалар билан бир қаторда, билиш жараёнининг диалектик характери, билишда ҳақиқат муаммоси каби масалаларни ҳам ўз ичига олади.

Моддий ва маънавий борлиқ ўз табиатига кўра диалектик бўлганлигидан, уларнинг инъикосидан иборат инсоннинг билишини ҳам диалектик жараён деб тушуниб, унинг моҳиятини ҳам ўрганиш лозим.

Инсон билиши диалектик характерга эгадир. Яъни инсон билиши билмасликдан билишга томон, аниқ бўлмаган билишлардан аниқроқ билишларга, тўлиқ бўлмаган, қисман билишлардан тўлиқроқ билишларга томон, оддий билишлардан мураккаб илмий билишларга томон боради. Инсон билиш жараёни ҳиссий билишдан ақлий билишга, жонли мушоҳадалардан абстракт тафаккурга томон ва аксинча боришдан иборат диалектик жараёндир. Борлиқнинг инсон миёсида инъикос этиши одатдаги предметнинг ойнадаги ёки буюмнинг расмдаги акс этиши каби «ўлик», «ҳаракатсиз», «мавҳум» зиддиятларсиз ҳолда бўлмай, балки «жонли», «конкрет», ҳаракат, ўзгариш ва ривожланишда, зиддиятларнинг келиб чиқиши, уларнинг ҳал бўлиши, бир қуйи босқичнинг ўрнини, унга нисбатан юқорироқ янги босқичнинг олиб боришидан иборатдир. Хуллас, инсоннинг борлиқни билиш ҳиссий билишдан ақлий билишга томон, ва аксинча, интуитив билишдан мантиқий билиш томон диалектик йўл билан содир бўлади. Бундаги ҳиссий билиш ва ақлий билиш бир бутун инсон билишининг бир-бирлари билан чамбарчас боғлиқ икки: «қуйи» ва «юқори» босқичларидир.

Ҳиссий билиш - инсон билишининг дастлабки биринчи босқичи бўлиб билиш жараёни айна шу ҳиссий билишдан бошланади. Натижада, миёда предмет ва ҳодисаларнинг ташқи томонлари, ташқи белгилари акс этиб уларни миёда сигналлари ва ҳиссий образлари ҳосил бўлади.

Ақлий билиш эса билишнинг юқори босқичи бўлиб, унда инсон билиши ҳиссий билиш орқали ҳосил бўлган фактлар ва маълумотларни тафаккурда қайта ишлаш натижасида, борлиқдаги предмет ва ҳодисаларнинг фикрий белгилари, символлари ва образлари яратилади. Хуллас, ҳиссий билиш ва ақлий билиш билиш жараёнининг бир-бирига боғлиқ икки босқичи бўлиб, бири иккинчисини тўлдиради, улар бир-биридан ажралмас. Бу босқичларнинг ҳар бири ўзига хос муайян шаклларда юзага келади.

Инсон билишининг ҳиссий билиш босқичи: ҳис қилиш, сезги, идрок ва тасаввур каби шаклларда содир бўлади. Ҳис қилиш - инсон билишининг шундай шаклики, унда киши ўз-ўзига, атрофдаги нарса, ҳодисаларга, киши ёки кишиларга бўлган муносабатида ўзининг муайян ҳолатга кириши, муайян ҳолда бўлишидир. **Сезги** эса ҳиссий билишнинг дастлабки шаклларида бўлиб, у инсоннинг борлиқни билишнинг маълум шаклидир. Сезгилар инсоннинг сезги аъзоларига борлиқдаги предмет ва ҳодисаларнинг бевосита ёки билвосита таъсири натижасида юзага келадиган ҳиссий образлардир. Сезгиларни ҳосил қилувчи бундай сезги аъзолари инсонда ташқи ва ички ҳолатларда жойлашган бўлиб улар: кўриш, таъм билиш, ҳид билиш, тери сезгиси ва эшитиш сезги аъзоларидир, қолганлари ички сезги аъзолари ҳисобланади. Бу сезги аъзолари инсоннинг борлиқни билишида ўзига хос бир восита бўлиб, улар орқали предмет ва ҳодисалар ҳақидаги дастлабки маълумотлар инсон миёсига қабул қилинади. Инсон бу сезги аъзолари орқали борлиқдаги предмет ва ҳодисаларни ташқи белги ва хусусиятларини билиб олади. Борлиқдаги турли предмет ва ҳодисаларнинг белги ва хусусиятлари эса инсон сезги аъзоларига таъсир этиб, турли хил сезгилар ҳосил қилади.

Сезгилар ўз ифодаланиш шаклига кўра яқка-яқка, алоҳида, аниқ, субъектив бўлсалар ҳам, аммо ўзлари ифодалаган мазмунга кўра объективдир. Бироқ ҳис қилиш ва сезгилар инсоннинг борлиқни билиши учун ҳали етарли эмас. Бунинг учун инсон ўзининг ҳиссий билишида ҳис қилиш ва сезгилар шаклларида ҳосил қилган маълумотларни тўплаб, умумлаштириб уларни, бир бутун ҳолда инъикос эттириши ҳам лозим бўлади. Ҳиссий билишнинг бундай янги шакли **идроклар**.

Идрок ҳис қилиш ва сезгидан фарқли ўларок, борлиқдаги предмет ва ҳодисаларни яхлит ҳолда, бир бутун кўринишда уларнинг ҳамма асосий ташқи белги ва хусусиятларини умумлаштирган ҳолда инъикос эттирувчи ҳиссий билишнинг нисбатан юқорироқ шаклидир. Идрок предмет ва ҳодисаларнинг бир бутун яхлит ҳиссий образидир. У ўзида ҳис қилиш ва сезгилар шаклларидаги образларни жамлаб ифодаловчи хусусиятга эга. Бироқ инсоннинг ҳиссий билиши идроклар билан ҳам чекланиб қолмайди. Ҳиссий билишда ҳис қилиш, сезгилар ва идроклар шаклларида юзага келган ҳиссий маълумотлар инсон миёсида қайта ишланиб, ҳиссий билишнинг янги, юқсакроқ шаклини ҳосил қилади. Бу **тасаввурдир**.

Тасаввур - илгари идрок этилган, аммо айна вақтда бевосита идрок этилмаётган предмет ва ҳодисаларнинг инсон миёсидаги қайта ишланиб, тикланган ҳиссий образдир. Тасаввурнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у борлиқдаги предмет ва ҳодисалар билан айна вақтда бевосита боғланишда бўлмаган ҳолда, уларнинг илгариги пайдо бўлган образлари асосида қайта тикланишидир. Аммо инсон ўз тасаввурида, шу билан бирга олдин идрок этилган предмет ёки ҳодисага, уларга ўхшаш янги предмет ва ҳодисаларнинг ҳиссий образларини ҳам ҳосил қилиши мумкин. Масалан, ҳозир биз мустақил Ўзбекистоннинг мавжуд имкониятлари, шарт-шароитларидан келиб чиқиб, унинг келажакда ривожланган мамлакатлар сафидан ўрин олиши, яъни буюк давлат бўлишини тасаввур қилмоғимиз мумкин.

Хиссий билишнинг тасаввур шаклида предмет ва ҳодисаларнинг иккинчи даражали, муҳим бўлмаган хусусиятлари ташлаб юборилиб фақат айрим муҳим хусусиятларигина инъикос этган бўлади. Шу туфайли тасаввур предмет ва ҳодисаларни умумлаштирган, мавҳумлаштирган даражада аниқ хиссий шаклида инъикос эттиради. Бу жиҳатдан тасаввурда, ҳеч шубҳасиз тафаккурнинг баъзи элементлари пайдо бўлади. Лекин у ҳали хиссий билиш чегарасидан чиқиб кетмаган бўлади. Бунга сабаб: тасаввурнинг индивидуал характерга эгалиги, унинг предмет ва ҳодисалар ташқи томонлари, ташқи алоқадорлик ва боғланишларинигина ўзида ифодалаб уларнинг ички томонларини, улардаги ўзгариш, ривожланиш қонунларини инъикос эттира олмаслигидир.

Умуман олганда, инсоннинг хиссий билиш шакллари маълум даражада чекланган, бир томонлама, тўлиқ бўлмаган билишдир.

Инсон борлиқдаги предмет ва ҳодисаларнинг ички томонларини, уларнинг ўзгариш ва ривожланиш қонунларини, бир сўз билан айтганда уларнинг моҳиятини фақат ақлий билиш орқалигина била олади.

Ақлий билиш - предмет ва ҳодисаларнинг моҳиятини билишдир. Инсоннинг борлиқни ақлий билиши - бу унинг тафаккури орқали борлиқдаги предмет ва ҳодисаларнинг фикр шаклларида билишдир. Ақлий билиш борлиқдаги предмет ва ҳодисаларнинг инсон миёсидаги умумлашган, мавҳумлашган ва конкретлашган фикрий ифодаланишидир.

Ақлий билишда инсон тафаккури борлиқдаги предмет ва ҳодисаларнинг изчил боғланишлари ва алоқадорликларини, уларнинг ҳаракат, ўзгариш ва ривожланиш қонунларини маълум бир фикр шакллари: тушунча, ҳукм ва хулоса чиқариш кабиларда ифодаланади. Бунда хиссий билиш образлари тафаккур эса ўзида хиссий билиш берган маълумотларини қайта ишлаб, уларни умумлаштириб, мавҳумлаштириб, айтиб бир вақтда, аниқлаштириб, анализ ва синтез қилиб, аниқликдан мавҳумликка ва яна ундан аниқликка келтириб, маълум ҳукм, тушунчалари ва хулосаларини ҳосил қилади. Тафаккур ҳосил қилган ақлий билишнинг бу фикрий шакллари тилда сўзлар ва гапларда ифодаланади.

Ақлий билишнинг дастлабки шакли ҳукмлардир.

Ҳукм - ақлий билишнинг шундай фикрий шаклики, унда борлиқдаги муайян предмет ва ҳодисалар, улар ўртасидаги боғланиш ва алоқадорликлар ҳақида тасдиқ ёки инкор фикр ифодаланади. Инсон ўз тафаккурида бир ёки бир неча ҳукмларни мантикий ўзаро боғлаб, турли усуллар асосида уларнинг энг муҳим хусусиятларини ажратиб олиб, бирор тушунча ҳосил қилади.

Ақлий билишнинг навбатдаги шакли тушунчадир. Тушунча предмет ва ҳодисалар, уларнинг муҳим ва зарурий белги ва хусусиятларининг умумлаштирилган, мавҳумлаштирилган ва айтиб чоғда аниқлаштирилган фикрий образидир. Масалан, «инсон», тушунчасини олайлик. Бу тушунча ҳамма кишилик жамиятига хос бўлган, меҳнат қилувчи, меҳнат қуроли ва меҳнат воситаларини яратувчи ҳамда улар асосида моддий ва маънавий неъматларни ишлаб чиқувчи: онг, тафаккур, тил ва нутқ каби муҳим ва зарур белги ва хусусиятларга эга бўлган биоижтимоий мавжудот инсоннинг фикри шаклидир.

Хулоса чиқариш эса ақлий билишнинг шундай шаклики, унда бир ёки бир неча ҳукмлар асосида янги ҳукм- янги фикр ҳосил бўлади.

Хулоса чиқариш инсон ақлий билиш босқичининг юқори шаклидир. Одатда хулоса чиқаришнинг бир неча турлари мавжуд бўлиб, уларни «мантиқ» фани ўрганади.

Шундай қилиб, инсоннинг билиш жараёни хиссий билиш шакллари: ҳис этиш, сезги, идрок ва тасаввурлардан бошланиб, ақлий билиш шакллари: ҳукм, тушунча ва хулоса чиқариш шаклларида тафаккурда қайта ишланиб, билишнинг «қуйи» босқичидан «юқори» босқичи томон кўтарилиб боради.

Инсоннинг борлиқни билишидан асосий мақсадларидан бири бу ҳақиқатни билишдир. Хўш, ҳақиқат нима? Ҳақиқат тўғрисидаги фалсафий таълимот нимадан иборат?

Ҳақиқат масаласини илмий асосда ҳал қилишнинг ягона йўли - бу инсон билимлари билан объектив борлиқдаги реал предмет ва ҳодисалар ўртасидаги муносабатларни илмий асосда ёритиб беришдир.

Ҳақиқат – бу инсон билимларида борлиқнинг тўғри инъикос этиши, предмет ва ҳодисалар асли қандай бўлса, уларни инсон ўз миёсида худди шундай инъикос эттирган билимлардир. Ҳақиқат - бу борлиқдаги предмет ва ҳодисалар ёки уларнинг белги ва хусусиятларини ўзи эмас, балки улар ҳақидаги инсон билимларининг ўша предмет ва ҳодисаларнинг аслига уларнинг белги ва хусусиятларига мос келишидир.

Инсон ўз билиш жараёнида кашф этган табиат ва жамият қонунлари ҳақиқатлардир. Улар ўзлари ифодалаган мазмунларига кўра, бир жиҳатдан инсонга, унинг онгига боғлиқ бўлмаса ҳам, бошқа жиҳатдан, яъни инсон фикрида ифодаланиш шаклига кўра субъективдир; инсон уларни ўз онгида акс эттиради. Ҳақиқатдан ҳам, бизнинг сезгиларимиз, идрок ва тасаввурларимиз, тафаккуримиз ва бир бутун онгимиз объектив борлиқдаги предмет ва ҳодисаларни тўғри инъикос эттиради, улар ўз мазмунлари жиҳатидан шу предмет ва ҳодисаларга мос келади.

Лекин ҳақиқатни билиш – мураккаб жараёндир. Бизнинг борлиқ ҳақидаги билимларимиз бирданига, тайёр ҳолда юзага келмайди. Биз борлиқдаги предмет ва ҳодисаларнинг аввал ташқи томонларини, сўнгра эса ички томонларини билиб борамиз. Бунда бизнинг билимларимиз нисбий ҳақиқатлардан мутлақ ҳақиқатларга томон боради.

Нисбий ҳақиқат – бу бизнинг борлиқдаги предмет ва ҳодисалар тўғрисидаги тахминан тўғри, лекин тўлиқ бўлмаган билиш жараёнида тузатилиб, тўлдирилиб борилиши лозим бўлган билимларимиздир.

Мутлақ ҳақиқат эса – бу борлиқдаги предмет ва ҳодисалар ҳақидаги ҳар томонлама тўлиқ, аниқ, мукамал, келгусида тузатилмайдиган, тўлдирилмайдиган билимлардир. Бундай билимлар инсон тафаккурининг объектга чексиз яқинлашиб бориши асосида, чексиз нисбий ҳақиқатларнинг жами сифатида қарор топади. Бу

жиҳатдан нисбий ва мутлақ ҳақиқатлар ўзаро чамбарчас боғлиқдир, улар бир-бирларидан ажралмасдир, ҳар қандай мутлақ ҳақиқат нисбий ҳақиқатларнинг чексиз бирлигидан юзага келади. Ҳар бир нисбий ҳақиқатда мутлақ ҳақиқатнинг донаси, зарраси, улуши мавжуд бўлади. Шу асосда инсон билиши нисбий ҳақиқатлардан мутлақ ҳақиқатга томон боради. Инсон билиши ҳеч қачон мутлақ ҳақиқатга тўлиқ эга бўлмайди, балки унга чексиз яқинлашиб боради.

Илм-фан тараққиётида ҳар бир янги босқич нисбий ҳақиқатлар сифатида мутлақ ҳақиқатнинг мазмунига янги-янги зарралар қўшиб боради. Борлиқ бепоён ва чексиз бўлгани каби инсоннинг уни билиши ҳам чексиз давом этади. Нисбий ҳақиқатларнинг мутлақ ҳақиқатга чексиз яқинлашиб борувчи чегаралари тарихан шаклий бўлса ҳам, лекин бу мутлақ ҳақиқатнинг мавжудлиги шубҳасиздир.

Инсон билимларининг ривожланиш йўли ҳамма вақт силлиқ ва осон кечавермайди. Билишда ҳақиқат сари қўйилган ҳар бир қадам фикрлар ва қарашларнинг кескин курашлари жараёнида рўй бериб, бунда аввалги эришилган билимлар ва қарашлар ҳар доим чекланган топилиб, уларнинг ўрнини тўлароқ мукамалроқ билимлар ва қарашлар олиб боради.

Шу билан бирга, ҳақиқат мавҳум эмас, балки у аниқ билимлардир. Чунки ўзгармас, қотиб қолган билимлар йўқ, инсон билимлари доимо ўзгариб боради. Айни бир вақтда, айни бир нисбатда ҳақиқат бўлган билим бошқа бир вақтда ва бошқа бир нисбатда ҳақиқат бўлмаслиги мумкин. Бу шунини кўрсатадики, билимларимизнинг ҳақиқатлиги улар ифодалаган мазмуннинг ўзгариши билан ўзгариб боришидадир. Ҳар бир билимнинг ҳақиқатлиги доимо маълум жойга, ўринга, вақт ва вазиятга, киши билимининг имкониятига ва билим даражасига боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳар қандай билимнинг ҳақиқатлигини аниқлашда уни маълум макон ва вақт билан боғлиқ ҳолда олиб, унга маълум алоқадорлик ва боғланишлардан келиб чиқиб муносабатда бўлиш лозим.

Ҳақиқатнинг аниқлигидан келиб чиқиб, шунини айтиш керакки, ҳамма замонлар, ҳамма маконлар, ҳамма даврлар шароитда ҳам тўғри бўладиган, ўзгармайдиган ҳақиқатлар йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Шунинг учун ҳақиқатнинг аниқлигини ҳисобга олиш инсон фаолиятининг ҳамма соҳаларида жуда катта аҳамиятга эга. Умуман, билиш назариясининг нисбий ҳақиқат ва мутлақ ҳақиқатлар диалектикасини тўғри билиш, ҳақиқатнинг аниқлигини тўғри ҳисобга олиш кишиларнинг амалий фаолиятларида жуда муҳим ўрин тутаяди. Аксинча, уларни тўғри ҳисобга олмаслик билиш назарияси соҳасида иккита янглиш хатога, яъни догматизм ва релятивизмга олиб келади.

Догматизм инсоннинг борлиқни билишида билимларнинг мутлақ томонларини бўрттириб, уларнинг нисбий томонларини инкор этишдир. У фақат мутлақ ҳақиқатни эътироф этиб, билимларга ўзгармас, қотиб қолган

билимлар сифатида қарайди. Шу билан бирга, догматизм инсон билишига оид у ёки бу қонидани аниқ шароит, жой ва вақт билан боғланмаган ҳолда олиб, уни ҳамма вақт ҳар қандай шароитда қўллаш натижасида келиб чиқади. Dogmatizm инсон билиш фаолиятининг ҳамма соҳаларида ҳам намоён бўлиши мумкин. У инсоннинг борлиқни билишга, уни амалий ва назарий ўзлаштириш ва ўзгартиришига тўсқинлик қилади.

Релятивизм эса, догматизмдан фарқли ўлароқ, инсон билишида ҳосил бўлган билимларнинг нисбий томонларини мутлақлаштириб, инсон билимлари фақат нисбий ҳақиқатлардан иборат, деб, мутлақ ҳақиқатни бутунлай инкор қилиш туфайли келиб чиқади. Бу оқим вакиллариининг фикрича, инсон борлиқ ва унинг қонунларини фақат қисман билар эмиш, нисбийлик инсон билимларининг ҳаммасига хос эмиш. Бу билан улар инсон билимларининг ҳаммасини нисбий, деб эълон қилиб, мутлақ ҳақиқатнинг борлигини, унинг инсон билишига ҳослигини бутунлай рад қилади. Релятивизм шу сабабли билишда муқаррар равишда ё агностицизмга, ёки субъективизмга олиб боради. Шуни ҳам айтиш зарурки, релятивизм умуман олганда, бир бутун инсон билиш жараёнига ҳосдир, чунки бизнинг билишимиз нисбий ҳақиқат бўлган билимлардан мутлақ ҳақиқатга томон ривожланиб боради. Бунда релятивизм бор, лекин билимларимиз фақат нисбий ҳақиқатлардан иборат, деб, релятивизмни билиш назариясига асос қилиб олиш агностицизмга ва скептицизмга олиб келади.

Билишнинг диалектик-материалистик назарияси догматизм ва релятивизмга қарши курашиб, инсон билимлари ҳам нисбий, ҳам мутлақ ҳақиқатларнинг бирлигидан иборатлигини қайд қилади.

Инсон қадимдан бошлаб ўз билимларининг ҳақиқатлигини, унинг хатодан фарқини ажратувчи мезонни топишга ҳаракат қилиб келган. Шу сабабли фалсафада билимларнинг ҳақиқатлиги мезони муаммоси ва уни ҳал қилишга доир турлича қарашлар пайдо бўлган. Бундай қарашларнинг дастлабкиси бу ҳақиқатнинг формал мантик мезонидир. Бу мезонга кўра, билим ҳақиқат бўлиши учун бу билимни ифодаловчи фикр иккинчи бирор фикрга мувофиқ келиши ёки бу билим бошқа билимдан заруран келиб чиқиши лозимдир. Лекин бунга идеалистлар ва материалистлар турлича ёндашганлар. Масалан, объектив идеалистлар ҳақиқатнинг мезони, деб мутлақ ғоянинг ўз-ўзига мос келишини тушунадилар. Субъектив идеалистлар эса, ҳақиқатнинг мезони субъектнинг ўзи ёки унинг тафаккурдир, субъект нимани ҳақиқат, деб билиши унинг ўзига, ҳоҳишига боғлиқ, дейишади. Баъзи субъектив идеалистлар эса билимларнинг ҳақиқатлик мезонини субъект тасаввурлари ва тушунчаларининг аниқ ва равшан бўлишидан, уларнинг умумаҳамиятлилигидан ёки субъектив тажрибалардан ахтарадилар. Материалистлар бўлса, билимларнинг ҳақиқатлик мезони деб амалий фаолиятни оладилар. Улар билиш назариясида амалиёт инсон билимларининг тўғри ёки хатолигини аниқловчи мезондир.

XX аср непозитивизм оқими вакиллари ўз билиш назарияларида ҳақиқатнинг мезони деб когеренция принципини оладилар. Бу принципга кўра улар ҳақиқатнинг мезони деб билимнинг ўз-ўзига мос келишини тушунадилар. Непозитивизмнинг бошқа бир гуруҳи вакиллари эса билимларнинг ҳақиқатлик мезони сифатида верификация принципини илгари сурадилар. Бу принципга кўра, билимларни ҳиссий тажриба, кузатиш, эксперимент йўллари билан текшириш мумкин. Бироқ бизга маълумки, фанларда пайдо бўлган баъзи ғоялар ва қарашларнинг ҳақиқатлигини бундай ҳиссий тажрибалар асосида текшириб бўлмайди. Шу сабабли инглиз файласуфи К.Поппер верификация принципи билан текширишни «назарияни тасдиқловчи далилларга қарама қарши, уларни рад қилувчи, фактларни қидириб топиш билан такомиллаштириш» ғоясини илгари суради. К.Поппернинг бу ғояси фанлардаги назарий тизимларнинг татбиқ этилиш чегараларини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Бироқ у инсон билимларининг ҳақиқатлигини исботловчи мезон бўла олмайди.

Прагматизм оқими вакиллари эса, ҳар қандай ишнинг, амалнинг ва билимнинг ҳақиқатлик мезони унинг инсонга келтирадиган фойдаси бўлиши керак, дейишади. Ҳақиқатда эса фойдали бўлиш, фойда келтириш - булар инсон билимларининг ҳақиқатлик мезони эмас.

Экзистенциализм фалсафаси вакиллари бўлса, инсон билимларининг ҳақиқатлик мезони - бу ҳар бир кишининг ўз эҳтиёжи, мақсад ва манфаатларидир, дейишади. Уларнинг қарашича ҳеч қачон икки кишининг эҳтиёжи, интилишлари бир-бирига тўла мос келмайди. Шу сабабли ҳақиқатнинг барчага баравар бўлган мезони бўлиши мумкин эмас.

Инсон билимларининг ҳақиқатлиги ёки хатолиги одатда унинг бу билимлардан ўз амалий фаолиятида фойдаланишида маълум бўлади. Ҳақиқат бўлган билимлар уни ўз кўзлаган мақсадига тўғри олиб боради, хато билимлар эса унинг фаолиятини муваффақиятсизликка олиб келади. Шунинг учун билишнинг диалектик-материалистик назарияси инсон билишнинг ҳақиқатлик мезони деб амалиётни олади. Чунки инсоннинг ҳар қандай соҳага оид янги билимининг ҳақиқат эканлигини аниқламоқ учун, албатта, уни амалиётда текшириб кўрилади. Амалиёт инсон билиш жараёнида ҳосил бўлган ҳар бир билимнинг ҳақиқатлигини тасдиқлаш билан бирга, ҳосил қилган бу билимнинг чекланганлигини, бир томонламалигини ҳатто хато ёки ғайри илмийлигини ҳам аниқлаб беради. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, амалиёт ҳам инсон билимларининг ҳақиқатлик мезони сифатида мутлақ эмас. Сабаби: инсон билимларининг ҳақиқатлиги ёки хатолиги амалиётда тасдиқланиши асло тўлиқ бўлмайди. Шунинг учун барча даврларда инсон билимларининг барча соҳаларида ҳали ҳақиқатлиги тўла тасдиқланмаган ёки хатолиги тўла аниқланмаган кўпгина муаммо ва гипотезалар мавжудки, улар келгуси авлодлар томонидан тузатилиб, тўлдирилиб, тасдиқланиб ёки ҳал қилиниб борилади. Шу боисдан маълум шароитларда инсон билиши эришган фундаментал билимларнинг ҳақиқатлигини амалиётда тасдиқлаш ёки хатолигини рад қилиш учун баъзан бир неча дақиқа, бир неча соат ёки бир неча кун талаб қилинса, баъзан бу муддат бир неча ўн йил ёки бир неча юз, ҳатто минглаб йилларни ўз ичига олиши мумкин.

Умуман, амалиёт ҳақиқат мезони сифатида инсоннинг тўғри билимларини хато билимлардан фарқ қилишда катта аҳамиятга эга. Бу мезон, биринчидан, инсон билимлари борлиқнинг тўғри инъикоси эканлигини тасдиқласа, иккинчидан, у борлиқни нотўғри акс эттирувчи қарашларнинг хатолигини очиб беради.

Маълумки, ҳар бир фан соҳасида илмий изланишлар олиб боровчи тадқиқотчи ўз объектини ўрганишга киришар экан, ўрганаётган предмет ёки ҳодиса ҳақидаги билимларга бирданига эга бўлмайди. Бунинг учун у бу предмет ёки ҳодиса устида маълум давр ичида тинмай турли хил изланиш ва тадқиқотлар олиб боради ва ўз тадқиқот жараёнида турли хил йўллар, усуллар ва воситалардан фойдаланади, руҳий ва ақлий жараёнларни кечиради. Шундан кейингина у ўзи тадқиқот олиб бораётган предмет ёки ҳодиса юзасидан маълум янги билимларни ҳосил қилиши мумкин.

Тадқиқотчининг ўз тадқиқоти жараёнида янги билимларга эришиш учун қўллайдиган турли хил усуллари, йўллари ва воситалари илмий билишнинг методлари дейилади.

Илмий билишнинг методлари тадқиқотчининг тадқиқот объектини билиши учун қўллаган амалий ва назарий фаолият усулларидир. Бу методларнинг илмий билишдаги вазифаси: тадқиқотчига ўрганаётган предмет ёки ҳодиса ҳақида, унинг табиати ва моҳиятини, уларни ифодалайдиган қонун ва қонуниятларни очишда ёрдам беришдан, шу асосда тадқиқотнинг муваффақиятли бўлишини таъминлашдан иборатдир.

Илмий тадқиқот ишларида тадқиқотнинг характери ва унинг натижасида ҳосил бўлган янги билимлар кўп жиҳатдан тадқиқотчининг ўз фаолиятида қандай методларни танлаганига, улардан қандай фойдаланганига боғлиқ. Тадқиқотчи томонидан тўғри танланган методлар тадқиқотни муваффақиятли якунлашига олиб келади. Аксинча, нотўғри танланган ёки нотўғри қўлланган методлар тадқиқотчини ўз изланишларида боши берк қўчага киритиб қўйиб, унинг тадқиқотининг муваффақиятсиз, самарасиз бўлишига олиб келиши мумкин.

Тўғри танланган илмий билиш методлари тадқиқотчиларнинг изланишларида тадқиқот йўлини ёритувчи бир машъалдир.

Илмий билишда тўғри танланган метод шу метод ёрдамида қилинган илмий кашфиётга нисбатан қимматлироқ аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Бундай метод билан тадқиқотчи бир эмас, балки бир неча илмий кашфиётлар қилиши мумкин.

Илмий билиш методларини ўрганиш фалсафада методологиянинг пайдо бўлишига олиб келади. Методология илмий билиш методлари ҳақидаги фалсафий таълимот сифатида ўзида кишилар дунёқараши принциплари, уларнинг бир бутун амалий ва назарий фаолиятларига тадбиқ ўрганади. Методология термини фалсафада кўп маънолидир. У бир ўринда борлиқни илмий билиш ва ўзгартиришнинг методлари ҳақидаги назарияни ифодаласа, иккинчи ўринда у бутун илмий билиш методларининг йиғиндиси маъносини ифодалайди. Учинчи бир ўринда эса, методология термини инсоннинг борлиқни илмий билиш ва ўзгартиришнинг энг умумий методи маъносида қўлланади.

Илмий билиш метод ва методология терминлари бир-бири билан жуда яқин ва ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Методологияга кўра илмий тадқиқотларга қўлланиладиган методлар бир-бирларидан ўз табиати, характери, қўлланиш соҳалари, қўлланиш кўлами, даражали жиҳатдан фарқ қиладилар. Улар бир-бирларидан илмий билишнинг эмпирик ва назарий даражаларига боғлиқлиги жиҳатидан ҳам фарқ қиладилар. Ўз қўлланиш кўламига кўра илмий методларнинг баъзилари ҳамма илмий тадқиқотларда қўлланилса, бошқа бир хиллари кўпчилик фан соҳаларидаги олиб бориладиган тадқиқотларда, учинчи бир хиллари эса алоҳида, айрим фан соҳаларида олиб бориладиган тадқиқотлардагина қўлланилади.

Илмий билишнинг энг умумий илмий методининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у тадқиқотчиларнинг ҳар қандай онгли амалий ва назарий фаолиятида, ҳамма ва ҳар қандай илмий тадқиқот соҳасида қўлланилади.

Илмий билишнинг эмпирик даражасига оид умумий илмий методлари - булар кўпчилик ёки бир гуруҳ фан соҳаларида қўлланиладиган, илмий билишнинг эмпирик босқичига оид бўлган методлардир.

Илмий билишнинг назарий даражасига оид умумий илмий методлари эса олиб бориладиган илмий тадқиқотларнинг назарий босқичда қўлланиладиган методлардир.

<i>Талабалар сони:</i>	<i>Вақти: 2 соат.</i>
<i>Ўқув машғулотининг шакли</i>	Информацион – кўргазмали маъруза
<i>Маъруза режаси</i>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Инсон билишининг табиати ва моҳияти. 2. Инсон билишининг турлари ва шакллари. 3. Билиш ва ҳақиқат. Амалиёт – ҳақиқат мезони. 4. Илмий билиш услублари ва шакллари.
<i>Ўқув машғулотининг мақсади</i>	Онг ва руҳият. Билиш фалсафаси ҳақидаги билимларни шакллантириш.
<i>Педогогик вазифа:</i> - Фалсафада онг ва руҳият муаммосининг мазмунини ёритиб бериш; - Онг ва инъикос. Иж-тимой онг шакллари билан таништириш; – Гносеологиянинг асосий категорияси ҳисобланадиган билиш босқичлари ҳақидаги билимни бериш; - Ҳақиқат тушунчаси ва унинг шаклларига таъриф бериш.	<i>Ўқув фаолиятининг натижаси:</i> <ul style="list-style-type: none"> • Фалсафада онг муаммосининг мазмунини айтиб беради; • Ижтимоий онг шакллари санаб беради; • Гносеология таълимотига изох беради; • Ҳақиқатга таъриф беради ва шаклланишини таҳлил қилади;
<i>Ўқитиш усуллари ва техника</i>	Маъруза, «Кластер» техникаси, баҳс-мунозара, муаммоли вазиятлар усули, ФСМУ технологияси.
<i>Ўқитиш воситалари</i>	Маъруза матни, компютер технологияси, проектор, («Фалсафа» фанидан электрон ўқув-услубий мажмуа), слайдлар.
<i>Ўқитиш шакли</i>	Жамоа, тўғридан-тўғри ва гуруҳларда ишлаш
<i>Ўқитиш шарт-шароитлари</i>	Техник воситалар билан таъминланган, ўқитиш усуллари қўллаш мумкин бўлган ўқув хона.
<i>Мониторинг ва баҳолаш</i>	Кузатиш, оғзаки назорат.

Билиш фалсафаси мавзуси бўйича маърузанинг технологик харитаси

Иш жараёнлари вақти	Фаолиятнинг мазмуни	
	Ўқитувчи	Талаба
1 босқич. Кириш (10 дақиқа)	1.1. Маърузанинг мавзусини эълон қилади, ўқув машғулоти-нинг мақсади ва натижаларини тушунтиради. 1.2. Машғулотни ўтказиш шакли ва баҳолаш мезонлари билан таништиради. 1.3. Мавзу бўйича маъруза машғулотининг таянч иборалари ва маъруза режасига изох беради (1- Илова). Мавзу юзасидан блиц-сўров усулида фаоллаштирувчи саволлар беради. (2-Илова) Жавобларни тўғрилайди ва хулосалайди.	Тинглайди, мавзу номини ёзиб олади Ёзади. Ўз фикрини эркин намोён этади. Саволларга жавоб беради.
2 босқич. Асосий жараён	2.1. “Фалсафада онг ва руҳият муаммоси. Ижтимоий онг шакллари”ни слайдлар ёрдамида таҳлил қилади (3-Илова). Талабаларни эътиборини асосий фикрларга	2.1. Тинглайди, ёзади, слайдга эътибор қаратади, савол беради.

(60 дақиқа)	<p>қаратади ва хуло-салайди</p> <p>2.2. “Гносеология таълимоти ва билиш” саволи юзасидан қисқа маъруза ўқийди.</p> <p>Кластер усули ёрдамида «Гносе-ология», “Билим”, “онг” тушун-чалари тармоқланишини ташкил этади (4-Илова).</p> <p>Жавобларни тинглайди ва хулосалайди</p> <p>2.3. ФСМУ технологиясидан фой-даланиб “Ҳақиқат” тушунчасига таъриф беради ва шаклланишини тушунтиради.</p> <p>“Ўзингни билсанг, оламни била-сан” Сократ афоризми саволини беради.</p> <p>Берилган жавоб фикрларини умумлаштиради қўшимча қилади (5-Илова).</p>	<p>2.2. Тинглайди, ёзади, саволлар еради, жуфтли гуруҳларга булиниб Кластер усулида ишлайди.</p> <p>Жуфтли гуруҳларга бўлиниб ФСМУ жадва-лини тўлдиради.</p>
<p>3 босқич.</p> <p>Якуний босқич (10 дақиқа)</p>	<p>3.1. Мавзу бўйича умумий хуло-са қилинади.</p> <p>3.2. Талабаларнинг билим ва кўникмалари баҳоланади.</p> <p>3.3. Ўз-ўзини назорат қилиш учун саволлар беради (6-Илова).</p> <p>3.4. Навбатдаги машғулотда кўриладиган масалани эълон қилади, маъруза матни тарқатилади ва “инсерт” усулида жадвалга мустақил тайёргарлик кўришларини сўрайди (7-Илова).</p> <p>3.5. Тавсия қилинган адабиёт-ларни ўрганади.</p>	<p>Тинглайди</p> <p>Мустақил ишлаш учун топшириқни ёзиб олишади.</p> <p>“Инсерт” усулида жадвални тўлдиради.</p> <p>ЎУМга қаранг.</p>

Таянч тушунчалар бўйича визуал материаллар:

1-слайд

Гносеология - юнонча gnosis - билим, илм; logos - таълимот, назария демакдир. Фалсафанинг таркибий қисми, билиш назарияси, билишнинг умумий қонуниятлари, усуллари тўғрисида баҳс юритувчи фалсафанинг алоҳида соҳаси.

Онг - юксак даражада ташкил топган материянинг яъни инсон миясининг махсули бўлиб, унинг хусусияти воқеликни акс эттиришдан иборатдир. Онг - ақл, тафаккур, фалсафадаги марказий категориялардан бири.

Онгсизлик - онгнинг генетик жиҳатидан талқини. Онгсизлик бирламчилигини билдириб у ўзига хос хусусиятга эга эканлигини, инсон фаолияти ва хатти-ҳаракатида муайян даражада рол уйнашини тан олишни такозо этади.

~~Рух - маънавий-рухий, номоллий ибтилоли ифодаловчи~~

Билиш - инсоннинг ўзининг қуршаган дунёга бўлган муносабатларидан биридир.

Хиссий билиш - инсон билишининг дастлабки босқичи бўлиб, мияда предмет ва ходисаларнинг белгилари, сигналлари ва хиссий образларининг ҳосил бўлишидир.

Мантиқий билиш - инсон борлиқни ақлий билишидир.

Ҳақиқат - инсон билимларида борлиқнинг тўғри инъикос

Кузатиш - ҳаракат ўзгариш ва ривожланишдаги маълум объектни табиий шароитда у қандай бўлса, шу ҳолиса диққат билан, белгиланган вақт ичида, маълум мақсад асосида кўздан кечириб боришдир.

Эксперимент - ўрганилаётган предмет ёки ходисани ўз холида, лекин сунъий яратилган шароитда кузатишдир.

Анализ - бир бутунни қисмларга, бўлақларга, томонларга ва элементларга ажратиб, уларнинг ҳар бири нима эканлигини билишдир.

Синтез - анализ туфайли ажратилган бўлақлар томонлар, қисмлар, элементларни ўзаро бириктириб, уларни бир бутун холига келтиришдир.

Умумлаштириш - тадқиқот олиб борилаётган бир қанча предмет ёки холисаларга хос бўлган томонлари, хусусиятлари ва хоссаларини фикрла

Тарихийлик - ўрганилаётган предмет ёки ходисанинг пайдо бўлиш, ривожланиш ва емирилиш жараёнлари бирлигини унинг тарихий тараққиёт жараёнида бошқа воқеалар билан алоқадорлигини назарий билишга оид усулдир.

Мантиқийлик - тарихийликнинг тадқиқотчи фикридаги умумлаштирилган, абстрактлаштирилган, конкретлаштирилган, қисқарган, тасодифлардан тозаланган обстракт конкретлик шаклида ифодаланишидир.

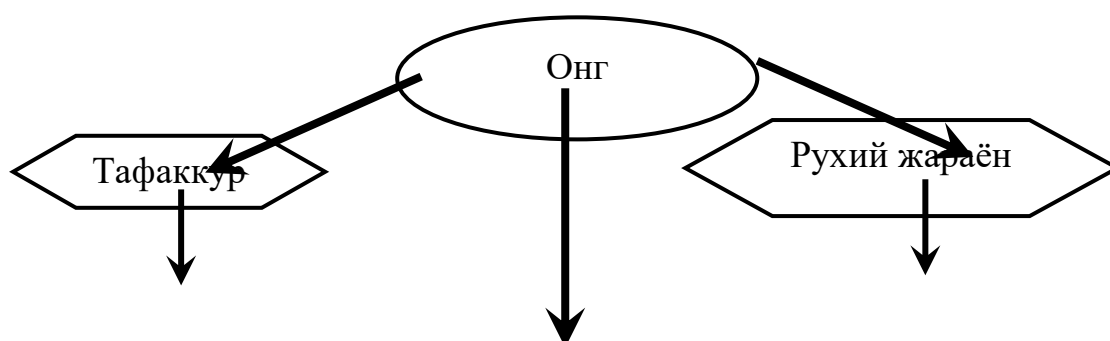
Формаллаштириш - текширилаётган предмет ёки ходисаларнинг маълум конкрет томонлари, хосса ва хусусиятларининг мазмунини мавхумлаштириб, уни маълум абстракт ифода, формула ёки схемалар билан ифодалашдир.

Ғоя - тадқиқот мақсадини, унинг йўналиши ва моҳиятини ифодалайдиган илмий билиш шаклидир.

Гипотеза - текширилаётган предмет ёки ходиса тўғрисида илгари сурилган илмий жиҳатдан асосланган, илмий факт ва маълумотларга зид бўлмаган, лекин ҳақиқатлиги ҳали исботланмаган илмий билиш шаклидир.

Назария - ҳақиқатлиги амалий ва назарий жиҳатдан исботланган, борлиқнинг бирор соҳасига оид маълум ғоялар, қарашлар, қонунлар ва

ова (8.1)

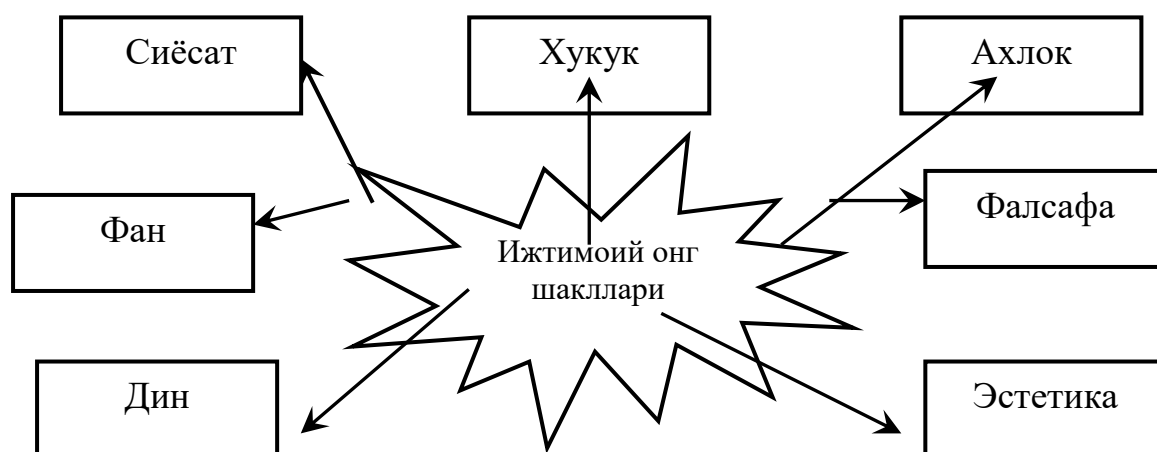

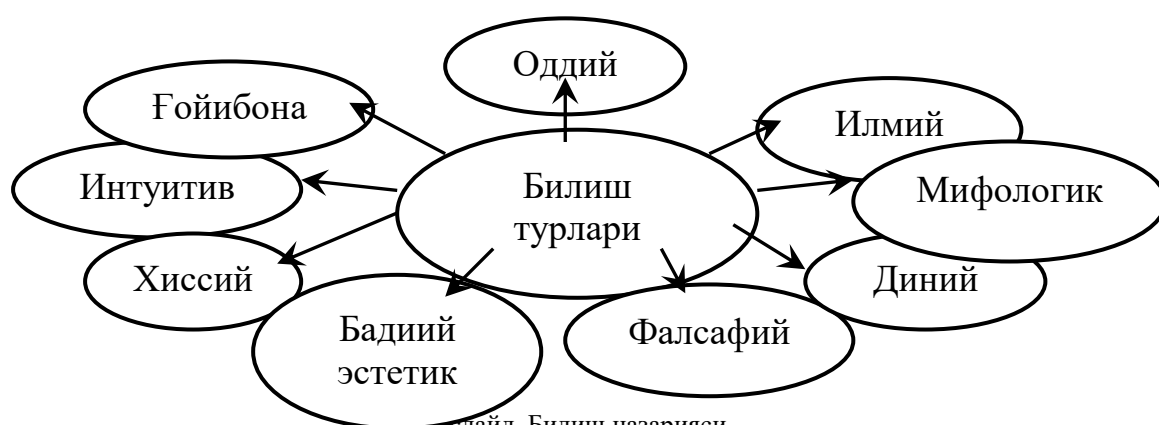
2-слайд. Ижтимоий онг таркибий қисмлар

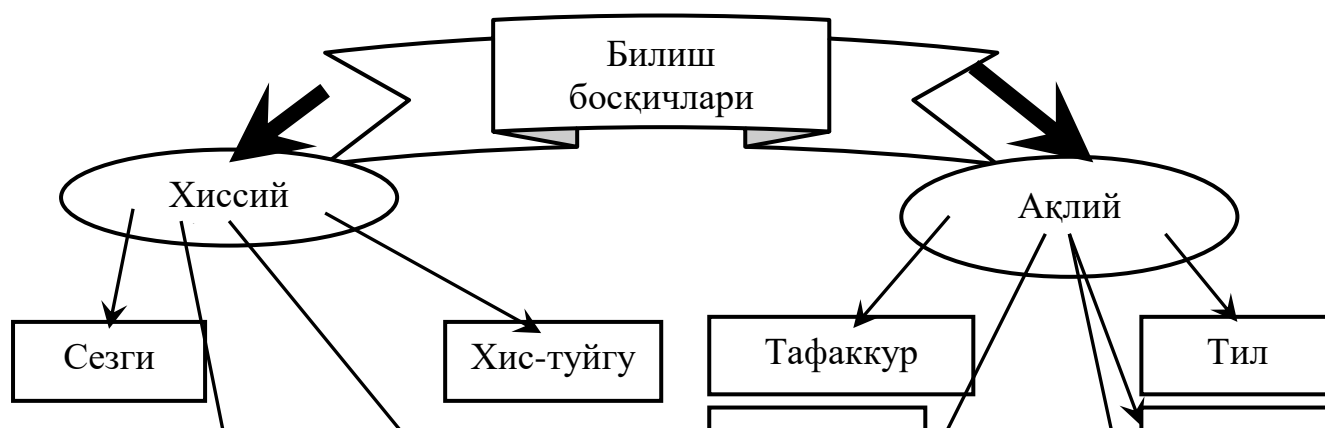
3-слайд. Ижтимоий онг шакллари

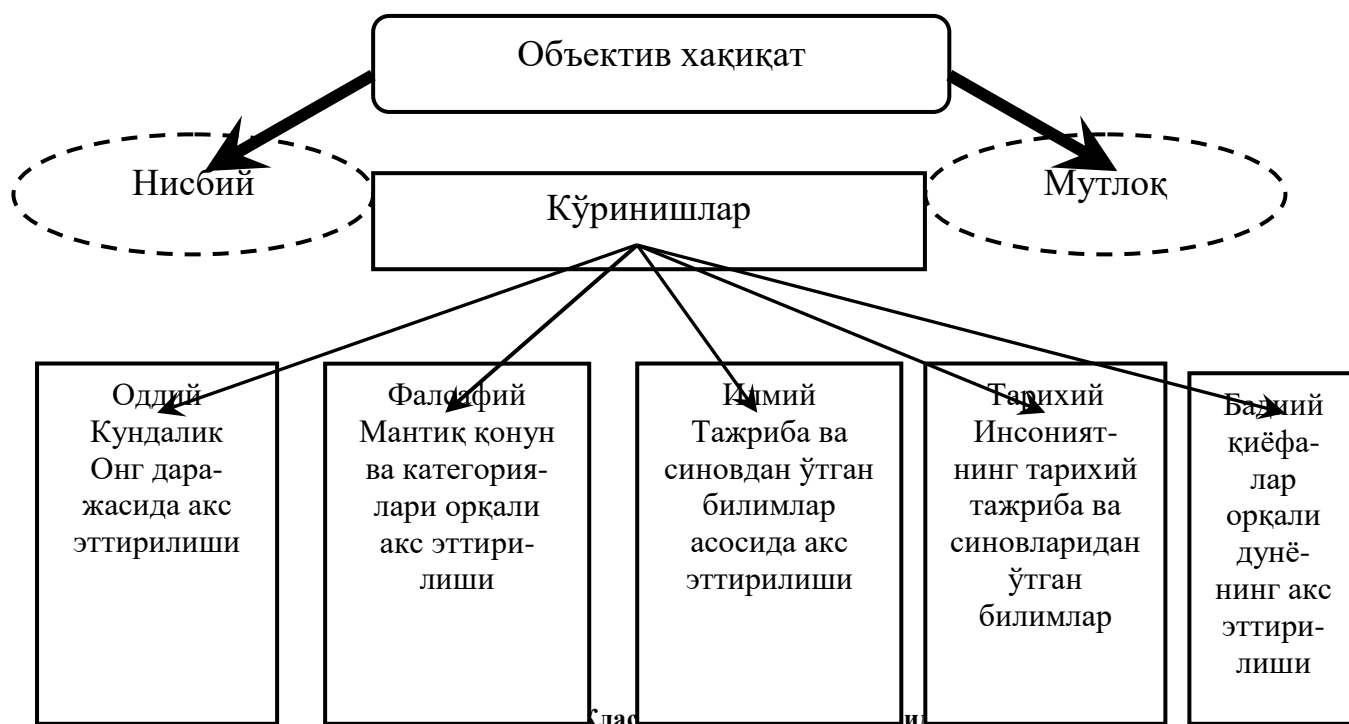

4-слайд. Билиш назарияси

5-слайд. Билиш назарияси

- Кластер – парчаланиш, майдаланиш маъносини англатади.
- Мавзудан чиққан ва чиқмаган холда сўз ўзагини маъно мазмунини давом эттирамиз. Сўзлар тармоқланади.
- Кластер услуби дарснинг бир қисмида (бошида, ўртасида, охирида) қўлланилади.
- Гурухларга бир хил савол берилса, тармоқ бажарилгандан сўнг бир хил терминлар ўчирилади, кимда ўчирилмаган терминлар кўп қолса, ўша группа ғолиб ҳисобланади.
- Ўқитувчи ўз вариантыга эга бўлиши керак.
- Сўзларнинг классификацияси рўй бермаслиги керак.

Мустақил ишлаш учун назорат саволлари ва топшириқлар:

1. Психика ва онг коинот эволюциясининг табиий натижаси деганда нимани тушунаси?
2. Онг нима? Нега у ижтимоий – тарихий характерга эга дейилади?
3. Онг ва тилнинг бирлиги деганда нимани тушунаси?
4. Ўз-ўзини англаш нима?
5. “Информацион портлаш” нимани англатади?
6. Гносеология нимани ўрганади?
7. Билиш нима?
8. Хиссий ва рационал билишнинг ўзига хослиги нимада?
9. Билиш объекти, субъекти, предмети тушунчаларини изоҳланг.
10. Илмий билишнинг асосий усулларини кўрсатинг.